

14. Петренко В.Ф. Влияние аффекта на семантическую организацию значений / В.Ф.Петренко, В.В.Кучеренко, А.А.Нистратов. – М.,1982. – С. 60–80.
15. Сацков Н.Я. Практический менеджмент. Методы и приемы деятельности руководителя / Н.Я.Сацков. – Донецк: ИКФ “Сталкер”, 1998. – 253 с.
16. Сергеев В.М. Когнитивные модели в исследовании мышления: структура и онтология знания / В.М.Сергеев // Интеллектуальные процессы и их моделирование. – М.: Наука, 1987. – С. 179-195.
17. Смирнов С.Д. Понятие “образ мира” и его значение для психологии познавательных процессов / С.Д.Смирнов // А.Н.Леонтьев и современная психология: Сборник статей памяти А. Н. Леонтьева / [Под ред. А. В. Запорожца, В. П. Зинченко, О. В. Овчинниковой, О. К. Тихомирова; Отв. ред. О. В. Овчинникова]. – М., 1983. – С. 149–155.
18. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения / С. Д.Смирнов. – М.: МГУ, 1985. – 231 с.

Deep and apparent structures of professional image of the world of subjects of managerial consciousness are described based on conceptions of the image of the world.

Key words: managerial consciousness, professional world image, sensual matter, meaning, sense.

Отримано: 3.12.2011 р.

УДК 159.923.2:347.96(043.3)

Р.В.Каламаж

Емпіричне дослідження уявлень студентів-юристів відносно образів типових представників юридичних спеціальностей

У статті наводяться результати емпіричного дослідження змісту психосемантичних уявлень студентів-юристів відносно образів типових представників юридичних спеціальностей, здійснене методом семантичних універсалій. Робиться висновок про актуальність цілеспрямованого формування позитивної професійної Я-концепції.

Ключові слова: образ Я, образ типового представника професії, професійна ідентичність, семантична універсалия.

В статті приведені результати емпіричного дослідження змісту психосемантичних представлень студентів-юристів об типових представників юридических спеціальностей, проведенне методом семантичних універсалий. Делаеться вивод об актуальності целенаправленого формування позитивної професійної Я-концепції.

Ключевые слова: образ Я, образ типичного представителя профессии, профессиональная идентичность, семантическая универсалия.

Особливим видом ставлення до професії є ідентифікація людини з професією (К.С.Абульханова-Славська, І.С.Кон), злиття, ототожнення особистості з діяльністю внаслідок позитивного ставлення до неї (К.Гуревич). Професійну ідентичність розглядають як “усвідомлення та переживання індивідом приналежності до професійної групи, які обумовлюють прийняття та розвиток професійних характеристик (норм, ролей, статусів) особистості” [7, с.69]. Згідно з дослідженнями Л.Б.Шнейдер, професійна ідентичність – це результат процесів професійного самовизначення, персоналізації, самоорганізації, що проявляється в усвідомленні себе представником певної професії та професійного співтовариства, певний ступінь ототожнення-диференціації себе зі Справою та Іншими, що проявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах Я [8]. Одним із важливих емпіричних показників ідентичності є ступінь подібності між образом Я та такими вимірами, як професійний еталон (З.І.Рябікіна), образ людини своєї професії (В.Ф.Петренко), образ “ідеального” і “типового” юриста (Кушнірова Т.С.). Дослідження Т.С.Кушнірової засвідчило існування і важливу роль соціальних стереотипів в уявленнях про набір якостей, притаманних образу “ідеального” і “типового” юриста”. В професійній орієнтації студентів юридических факультетів позитивні стереотипи сприяють формуванню позитивного образу юриста-професіонала та посилюють мотивацію студентів до самовдосконалення. Негативні стереотипи та установки заважають формуванню навичок критичного оцінювання професійної ситуації, її учасників та самого себе, обґрунтованому вибору способу реагування, прийняттю оптимального рішення [5, с.12].

На відміну від еталонного образу юриста важливим джерелом формування професійного типу-стереотипу як узагальненого образу типового професіонала є стереотипні уявлення буденної свідомості. Як зазначає Є.Г.Єфремов, “професійні стереотипи з професійним розвитком диференціюються на уявлення про професію, уявлення про професіоналів, уявлення про унікальність

професії, соціальний статус і значимість професії тощо. Але цікаво, що базою цих уявлень залишаються соціальні стереотипи масової свідомості” [9, с. 49].

Уявлення студентів-юристів відносно образів типових представників юридичних спеціальностей досліджувалися нами методом семантичних універсалій (В.П.Серкін, Бланк оцінки професіонала). Вибірку склали студенти правничого факультету Національного університету “Острозька академія”. З метою з’ясування відмінностей в уявленнях студентів щодо типових представників таких юридичних спеціальностей, як суддя, прокурор, адвокат, слідчий, нотаріус досліджуваним була запропонована така інструкція: “Шановний респонденте! Вам пропонується оцінити типового представника такої юридичної професії, як суддя (прокурор, адвокат, нотаріус, слідчий) за парними якостями, що описують певне уявлення про оцінюваний об’єкт. Ваше завдання оцінити близькість до об’єкта якості із лівого чи правого стовпчика та позначити міру обраної вами якості в балах: 1 – якість притаманна незначною мірою; 2 – якість притаманна середньою мірою, 3 – якість притаманна сильною мірою; 0 – якщо важко віднести до оцінюваного об’єкта обидві якості”.

Семантичні універсалії, що описують уявлення студентів різних курсів щодо образів типових представників юридичних спеціальностей, мають низку особливостей.

Широким набором дескрипторів вирізняються семантичні універсалії, що описують уявлення про типового суддю, адвоката, нотаріуса. Деяко меншим є набір дескрипторів в семантичній універсалії, що описує образ прокурора. Усі названі універсалії містять дескриптори, що описують як спільні для представників всіх цих професій ознаки, так і диференційовано притаманні якості. З’ясовано, що спільними для семантичних універсалій студентів усіх курсів є ті уявлення про типового суддю, адвоката, прокурора, нотаріуса, які стосуються сфери кваліфікації, життєвого та професійного досвіду, професійної теоретичної і практичної підготовки, а також відображають ставлення до роботи (дескриптори: “Кваліфікований”, “Освічений”, “Досвідчений”(vs “Недосвідчений”), “Досвідчений”(vs “Новачок”), “Підготовлений”, “Працьовитий”).

Образ типового судді. Вимоги до кваліфікації, освіти, життєвого та професійного досвіду спеціалістів-юристів викладені у відповідному законодавстві. Так, наприклад, суддею може бути “громадянин України не молодший двадцяти п’яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три

роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою”. Робота судді характеризується застосуванням норм різних галузей права. Тому суддя повинен володіти універсальними правовими знаннями, високою професійною майстерністю, життєвим досвідом та досвідом юридичної праці. Ці ознаки знайшли своє відображення в усіх аналізованих семантичних універсалах, а саме – перші позиції в ієрархії ознак займають дескриптори, які стосуються високої освіченості, підготовленості судді.

Спільними для студентів як першого, так і старших курсів у баченні образу типового судді є дескриптори: “Компетентний”, “Знаючий”, “Відповідальний”, “Умілий”, “Його поважають”, “Розумний”.

Автори, що досліджують працю суддів, наводять такі переліки рис судді-професіонала: принциповість, об’єктивність, добросовісність, чесність, відповідальність, мудрість (В.І.Майоров та ін.). Правовий статус судді характеризується незалежністю, він підпорядковується тільки закону. Незалежність суддів забезпечується в установленому законом порядку.

Диференціюючими в баченні образу судді є ті якості, що описуються дескрипторами “Розсудливий”, “Справедливий”, “Об’єктивний”, “Незалежний”. Примітно, що семантична універсалия студентів 1-го курсу щодо типового судді, на відміну від студентів старших курсів, містить якості, які належать до вказаних універсальних морально-етичних характеристик юриста (“Розсудливий”, “Справедливий”, “Об’єктивний”, “Незалежний”). В семантичну універсалию, що описує уявлення студентів старших курсів, названі якості уже не входять. Таким чином, уявлення першокурсників про типового суддю ближчі за багатьма ознаками до образу еталонного професіонала. Очевидно, в процесі навчально-професійної діяльності образ типового представника суддівського корпусу, попри збереження його загального позитивного бачення, значно збіднюється за рахунок редукції важливих морально-етичних ознак – об’єктивності, справедливості, незалежності в уявленнях студентів старших курсів. Натомість останні є важливими критеріями професіоналізму суддів, закріпленими на законодавчому рівні.

В семантичній універсалиї випускників на відміну від студентів молодших курсів присутні дескриптори “Лідер”, “Керівник”, “Заслужений” (vs “Вискочка”). Оцінка типового судді як “Лідера”, “Керівника” відображає насамперед уявлення про лідерські, вольові якості, організаторські здібності. Згідно з дослідженнями суддівсь-

кої праці вольові якості судді виявляються у готовності переборювати труднощі, вмінні приймати оптимальні рішення в певних ситуаціях, виявляти твердість, рішучість та самостійність у складній обстановці. Організаторські здібності судді охоплюють напрямки самоорганізації та організації діяльності інших осіб. Суддя в судовому засіданні практично здійснює метадіяльність, оскільки у змагальному процесі йому належить регулююча роль, яка полягає у створенні ділової обстановки судового процесу, визначенні і регулюванні спілкування, усуненні різко конфліктних стосунків, зниженні надлишкового збудження учасників тощо.

Образ типового адвоката. Професійний обов'язок адвокатів полягає в наданні юридичної допомоги громадянам та організаціям. Це і складає зміст адвокатської професійної діяльності. Юридична допомога здійснюється в різних видах і формах: усні та письмові консультації, довідки з правових питань, складання скарг, заяв, клопотань, письмових висновків та інших документів правового характеру; участь як представника сторін в різних видах судочинства; надання іншої не забороненої законом юридичної допомоги тощо [6, с. 45]. Виділяють такі особливі риси діяльності адвоката: пріоритет цілі надання послуг перед отриманням прибутку; особливий комплекс знань та особливий досвід; особлива професійна етика. Сутність професійного обов'язку адвоката полягає в тому, щоб діяти завжди в інтересах права в цілому, однаково як і в інтересах тих, чий права та свободи йому довірено захищати [там само]. Виділяють такі основні вимоги до особистості адвоката: незалежність, компетентність, чесність і порядність, добросовісність (В.І.Майоров). В.Л.Васильєв зазначає, що успіх адвокатської діяльності залежить від творчого мислення, орієнтації в обставинах справи. Щоб дотримуватися виробленої лінії захисту в процесі та чітко означеної мети, адвокату важливо бути самостійним, вольовим, наполегливим і рішучим. Найбільша небезпека для адвоката полягає у відсутності власної думки, легкій навіюваності, неумінні відстоювати свої переконання, позиції, пасивності, інертності [1].

Спільними в уявленнях студентів усіх курсів щодо типового адвоката є такі його якості: “Кваліфікований”, “Освічений”, “Досвідчений”(vs “Недосвідчений”), “Досвідчений”(vs “Новачок”), “Працьовитий”, “Підготовлений”, “Високооплачуваний”, “Уміє подати себе”, “Відповідальний”, “Розумний”, “Розвивається”.

В уявленнях студентів 3-го та 5-го курсів типовий адвокат є людиною, яка буде кар'єру (“Кар'єрист”). Студенти 1-го, 2-го та 3-го курсів однакостайні в тому, що типовий адвокат “Справедливий”,

“Впевнений”, “Добросовісний”, “Визнаний”, “Уважний”, крім того першокурсники вважають адвоката “Об’єктивним”, “Лідером”.

Семантична універсалія першокурсників щодо образу типового адвоката містить найбільшу кількість дескрипторів, тобто значима більшість цієї досліджуваної групи студентів подібно оцінює ширше коло ознак, що стосуються об’єкта. Порівняння ієрархії ознак в семантичних універсаліях свідчить, що для першокурсників типовий адвокат – це насамперед людина освічена, розумна, яка розвивається (“не заостеніла”). Випускники насамперед виділяють такі зовнішні ознаки, як “Високооплачуваний”, “Кар’єрист”, а також базову якість професіонала “Відповідальний”. Ієрархічна позиція такої ознаки, як “Високооплачуваний” зростає від місця у другій половині переліку в першокурсників до першого місця в переліку випускників. Також до 5-го курсу зростає оцінка такої диференціюючої якості в образі типового адвоката, як “Уміє подати себе”. Загалом семантична універсалія щодо образу типового адвоката містить дескриптори, які свідчать про досить позитивне його сприйняття і готовність студентів ідентифікуватися з цією спеціальністю та її представниками.

Образ типового нотаріуса. Робота нотаріуса носить спеціалізований характер. На відміну від діяльності багатьох інших юристів, вона охоплює строго визначену ділянку права, в основному цивільне право і процес – ту їх частину, яка стосується формального боку юридичних актів, здійснення фізичними та юридичними особами своїх прав і обов’язків [1, с.278]. В.Л.Васильєв при психологічному аналізі професійної діяльності нотаріуса виділяє в першу чергу такі сторони: пізнавальну – полягає в професійному дослідженні поданих нотаріусу документів; комунікативну – полягає в організації психологічного контакту з усіма громадянами, що звертаються по допомогу нотаріуса; засвідчувальну – вона є завершальною і її сутність полягає в досягненні основної професійної мети [там само]. Як відмітні професійні риси спеціаліста-нотаріуса називають: уважність, скрупульозність, точність, акуратність (В.І.Майоров) [6]; терпеливість, професійна проникливість, акуратність, вміння налаштовувати на довіру, готовність в межах професійного обов’язку виконувати свої функції незважаючи ні на які труднощі (В.Л.Васильєв) [1, с. 279].

Студенти-юристи різних курсів є найбільш одноставними в уявленнях про типового нотаріуса. Спільними дескрипторами для всіх курсів є: “Кваліфікований”, “Освічений”, “Досвідчений”(vs “Недосвідчений”), “Досвідчений”(vs “Новачок”), “Працьовитий”, “Підготовлений”, “Здібний”, “Відповідальний”, “Умілий”, “Знаю-

чий”, “Потрібний”, “Уважний”, “Впевнений”, “Розумний”, “Об’єктивний”, “Високооплачуваний”, “Рутинний” (vs “Творчий”), “Рутинер” (vs Іноватор). Як і в уявленнях про типового адвоката, до випускного курсу зростає оцінка такої ознаки, як “Високооплачуваний”. Диференціюючими ознаками в образі типового нотаріуса є “Об’єктивний”, “Рутинний” (vs “Творчий”) та “Рутинер” (vs “Іноватор”), які приблизно на однаковому рівні оцінюються досліджуваними студентами усіх курсів. Примітно, що образ типового нотаріуса в уявленнях студентів є досить позитивним. Рутинність, очевидно пов’язана не з самою особистістю фахівця-нотаріуса, а з уявленнями про його функції, оскільки семантичні універсалії містять одночасно такі дескриптори, як “Справедливий”, “Розвивається” (1-й, 2-й, 5-й курс), “Гуманний” (5-й курс), “Розсудливий” (1-й, 3-й курс) тощо.

Крім того, в ієрархії ознак перші позиції посідають оцінки нотаріуса як освіченої, кваліфікованої, розумної, затребуваної людини, праця якої високо оплачується. Таким чином, можна говорити про позитивну ідентифікацію студентів-юристів із представниками досліджуваної юридичної спеціальності.

Образ типового прокурора. Згідно з законодавством України діяльність органів прокуратури спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань на: закріплені Конституцією України незалежність республіки, суспільний та державний лад, політичну та економічну систему, права національних груп та територіальних утворень; гарантовані соціально-економічні, політичні, особистісні права і свободи людини і громадянина; основи демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих Рад, органи самоорганізації населення. Функціями, які виконують прокурори, є: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадян або держави в суді у визначених законом випадках; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян [2]. Тому суттєвими в успішності діяльності прокурора є такі його якості, як висока відповідальність, принциповість, лідерство, наполегливість. Спільними дескрипторами в семантичних універсаліях щодо образу прокурора для студентів усіх курсів є такі, як “Кваліфікований”, “Освічений”, “Досвідчений” (vs “Недосвідчений”), “Досвідчений”

(vs “Новачок”), “Підготовлений”, “Працьовитий”, “Його поважають”, “Здібний”, “Вирішує проблеми”, “Лідер”.

Загалом, незважаючи на те, що серед студентів 3-го курсу немає однастайності в оцінці низки властивостей, щодо яких першокурсники і випускники показали спільність думок (“Уміє подати себе”, “Розумний”, “Об’єктивний”, “Знаючий” тощо), бачення образу типового прокурора є досить позитивним. Студенти демонструють ідентифікацію з представниками цієї юридичної професії.

Уявлення студентів старших курсів щодо типового слідчого різко відрізняються від їх уявлень про інші аналізовані образи, а також від уявлень першокурсників щодо представників цієї професії. Студенти-першокурсники демонструють позитивне бачення образу типового слідчого. В їх семантичній універсалії представлені дескриптори, які свідчать про їх готовність ідентифікуватися з представниками цієї професії. Позитивне бачення образу слідчого зберігається й у студентів 2-го курсу, однак їх семантична універсалія містить уже менший набір дескрипторів. Натомість в семантичних універсаліях щодо образу слідчого у третьокурсників та випускників відсутні дескриптори, які є спільними для усіх інших досліджуваних образів типових представників юридичної професії (“Кваліфікований”, “Освічений”, “Досвідчений”(vs “Недосвідчений”), “Досвідчений”(vs “Новачок”), “Працьовитий”, “Підготовлений”).

У семантичних універсаліях цих студентів не представлено дескриптори, які характеризують компетентність, базові якості професіоналізму (“Відповідальний”, “Добросовісність”), інтелектуальні якості (“Розумний”), здібності (“Здібний”), суспільне визнання і значимість професії (“Його поважають”, “Потрібний”, “Затребуваний”, “Визнаний”), досвід (“Досвідчений”, “Заслужений”), морально-характерологічні якості, які є базовими етичними принципами (“Справедливий”, “Об’єктивний” тощо). Оцінка типового слідчого за усіма названими шкалами нижча порівняно з іншими представниками юридичної професії. Натомість в семантичних універсаліях старшокурсників представлені швидше антиякості юриста (“Байдужий”, “Залежний”). Крім того, в уявленнях третьокурсників і випускників типовий слідчий “Практик” та “Рутинний”. Оцінка типового слідчого за усіма шкалами значно нижча порівняно з іншими представниками юридичної професії.

Вищевикладені результати корелюють з даними емпіричного дослідження на тій самій вибірці студентів щодо виявлення місця морально-етичних засад та складових правосвідомості в образі

юриста-професіонала. Аналіз суджень студентів засвідчив, що моральні характеристики займають провідне місце в цих уявленнях. При цьому більшість опитаних, незалежно від курсу навчання, називають такі якості, як відповідальність, добросовісність, працьовитість, чесність, толерантність, принциповість. Однак недостатньо експлікованою залишилась така якість, як справедливість, що відповідає стрижневому принципу професійної моралі юриста незалежно від виду юридичної діяльності. Те ж саме стосується і таких виключно важливих етичних принципів юриста, як об'єктивність, неупередженість, незалежність. При достатньо високій частоті представленості такої характеристики, як глибокі знання права і законодавства, зовсім не експлікованими виявилися такі складові правосвідомості, як глибока повага до прав людини, повага до права і закону, переконаність в їх справедливості, корисності, необхідності тощо.

Проведене дослідження дало змогу зробити висновки про те, що психосемантичний зміст уявлень студентів щодо образу типових представників таких юридичних спеціальностей, як “суддя”, “прокурор”, “адвокат”, “нотаріус” при збереженні загальних якостей, пов'язаних з компетентністю, досвідченістю, ставленням до праці, достатньо диференційований. Для семантичних універсалій, що описують уявлення студентів усіх навчальних курсів про образ типового судді, спільними є дескриптори – “Компетентний”, “Знаючий”, “Відповідальний”, “Умілий”, “Його поважають”, “Розумний”; про образ типового адвоката – “Високооплачуваний”, “Уміє подати себе”, “Відповідальний”, “Розумний”, “Розвивається”; про образ типового нотаріуса – “Об'єктивний”, “Високооплачуваний”, “Рутинний” (vs “Творчий”) та “Рутинер” (vs “Іноватор”); про образ прокурора – “Його поважають”, “Вирішує проблеми”, “Лідер”.

Образ типового слідчого у студентів старших курсів найбільш суперечливий і свідчить про неготовність студентів ідентифікуватися з представниками цієї професії.

Отже, досить актуальними є завдання цілеспрямованого формування у студентів-юристів позитивної професійної ідентичності та професійної Я-концепції як основи їх подальшої самореалізації та саморозвитку у професійній діяльності. Крім того, уся система навчання за юридичною спеціальністю має базуватися на засадничих ціннісних орієнтирах юридичної діяльності.

Список використаних джерел

1. Васильев В.Л. Юридическая психология /В.Л.Васильев. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 656 с.

2. Закон України “Про прокуратуру” від 5.11.1991[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>
3. Закон України “Про адвокатуру” від 19.12.1992[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>
4. Закон України “Про судоустрій” від 11.12.2003[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws>
5. Кушнірова Т.В. Соціальні стереотипи як чинники формування професійної свідомості майбутніх юристів: автореф. дис. канд.психол.наук / Т.В.Кушнірова. – Київ, 2000. – 16 с.
6. Майоров В.И. Введение в юридическую специальность: учебное пособие / В.И. Майоров. – Челябинск, 2005. – 146 с.
7. Олиферович Н.И., Уласевич Т.В. Тренинг развития профессиональной идентичности у студентов социомных профессий / Н.И.Олиферович, Т.В. Уласевич // Психология в вузе. – 2009. – № 3. – С. 69–109.
8. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л.Б.Шнейдер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЕК”, 2004. – 600 с.
9. Ефремов Е.Г. Особенности формирования профессионального самосознания на различных стадиях профессионального обучения (На примере студентов-психологов): дис. ...канд. психол.наук: 19.00.07 / Ефремов Евгений Георгиевич. – Томск, 2000. – 186 с.

The results of the empirical study of the content of psychological semantic notions of law students about images of the typical representatives of legal professions, based on semantic universals have been presented in the article. Conclusion of importance of the positive professional I-concept purposeful formation has been drawn.

Key words: I-image, image of a typical representative of profession, professional identity, semantic universal.

Отримано: 8.12.2011 р.